

Вивчення мовленнєвого жанру осуду на уроках української мови в старшій школі

Людмила Галаєвська
молодший науковий співробітник
відділу навчання української мови та літератури
Інституту педагогіки НАПН України

У статті проаналізовано наукову літературу з вибраної теми, акцентовано проблему вивчення мовленнєвих жанрів на уроках української мови, розглянуто відмінності мовленнєвого акту від мовленнєвого жанру, виокремлено жанрові характеристики осуду на основі паспорту жанру. Досліджено основні аспекти функціонування мовленнєвого жанру осуду. На прикладі вправ висвітлено особливості використання тексту для вивчення мовленнєвого жанру осуду.

Ключові слова: мовленнєвий жанр, осуд, мовленнєвий акт, жанрові ознаки, паспорт жанру.

Постановка проблеми. Одне з основних завдань сучасної системи освіти в Україні – створити продуктивну систему навчання і виховання, що забезпечить освітні потреби кожного учня як індивідуальної мовної особистості відповідно до його здібностей, інтересів, можливостей.

Оновлення програми з української мови сприяло введенню жанрів - інформаційних (представлення, пояснення, інструкція, повідомлення), діалогічних (бесіда, телефонна розмова, листування), оцінювальних (похвала, осуд, рецензія, характеристика) й етикетних (привітання, вибачення).

Аналіз досліджень і публікацій. В українській лінгводидактиці мовленнєві жанри, зокрема й оцінювальні, досі належно не досліджено й не оцінено теоретиками й практиками. Окремі аспекти проблеми виявляємо у працях Ф. Бацевича, І. Корольова, І. Паславської, Р. Помірка, О. Селіванової Н. Голуб, О. Горошкіної, Т. Грубої та ін. Проблеми вивчення природи й суті оцінки, способів її присвячено праці О.Вольф, Ю. Апресяна, Н. Арютюнової, І.Дячкової, О. Шмельова та ін.

Дослідження мовленнєвих жанрів спираються на теорію, запропоновану в 1978 році М. Бахтіним. Під мовленнєвими жанрами він розуміє «певні, відносно стійкі тематичні, композиційні та стилістичні типи висловлень» [1,с.34]. Автор виокремлює такі характеристики висловлень: 1) наявність предметно-сміслового змісту, що визначає композиційно-стилістичні особливості висловлень; 2) експресивність, яка визначає композицію та стиль; 3) чіткі межі, визначені зміною мовців [1,с.37-39].

Дж. Остін у своїх працях виділяє поняття «мовленнєвий акт» і розглядає його як трикомпонентну структуру, що складається з локутивного (тотожне вимовляння речення з певним змістом та референцією); ілокутивного (характеризується певною конвенціональною силою) та перлокутивного (проявляється у досягненні впливу на співрозмовника) актів [3,с.45].

На думку О.В. Комлевої, мовленнєвий акт відрізняється від мовленнєвого жанру, оскільки мовленнєвий жанр співвідноситься з ситуацією, подією, текстом, має кількісно і якісно більш складну природу. Отже, мовленнєвий акт є монологічним, у той час як мовленнєвий жанр переважно є «діалогічним, соціологічним, інтерактивним» [5,с.67]. Погоджується з цією думкою і М. Федосюк, наголошуючи, що поняття мовленнєвого жанру часто описують через тип тексту, оскільки саме текстам, а не висловленням, важлива жанрова ознака завершеності, про яку згадує М. Бахтін. Це дає можливість віднести до жанрів монологічні і діалогічні тексти [10, с.106-108]. Подібну думку висловлює і Ф. Бацевич, наголошуючи, що у визначенні мовленнєвого жанру М. Бахтіна простежується «текстово-стилістичний смисл» [2, с.45-48]. Зазначимо, що всі мовленнєві акти можуть втілюватися в жанрах. Мовленнєвий жанр має більш складну природу, оскільки повинен розглядатися через призму ситуації, у якій відбувається процес комунікації.

Мета статті – розкрити окремі аспекти оцінювального мовленнєвого жанру осуду на уроках української мови в старшій школі.

Оцінювальні мовленнєві жанри (похвала, осуд, рецензія, характеристика). Детальніше проаналізуємо мовленнєвий жанр осуд.

Під осудом розуміємо жанр мовлення, у якому мовець дає негативну оцінку вчинку (ознак, рис тощо), розраховуючи викликати його несприйняття, негативну емоційну реакцію.

Для вирізнення власне осуду серед інших жанрів слід, окрім комунікативної мети, звернутися до загального комунікативного смислу, співвідносного з узусним розумінням цього явища. Осуд – «1. Це вияв негативного, несхвального ставлення до кого-, чого-небудь; 2. Категорично висловлена думка про кого-, що-небудь.

Своєрідні ознаки осуду формуються на основі універсальних ознак.

Х. Дяків пропонує дев'ять критеріїв «паспорта» мовленнєвого жанру: 1) комунікативна мета – спонукати адресата до певної дії, тобто до відповідної поведінки, до зміни поведінки на краще аби вберегти адресата від неналежної поведінки; 2) загальний комунікативний смисл, що передбачає вплив на поведінку адресата та вплив на ставлення адресата до певної події; 3) модель адресата; 4) модель адресанта; 5) диктумний зміст; 6) чинник комунікативного минулого; 7) чинник комунікативного майбутнього; 8) жанрова тональність, яка залежить від манери спілкування, ставлення мовця до адресата, сприйняття адресата та ситуації спілкування; 9) засоби реалізації (лексичні, граматичні та синтаксичні засоби).

Мовленнєвий жанр осуду більшою мірою тяжіє до морально-етичної сфери, що виражається в специфічному мовленнєвому втіленні, тому суб'єкт осуду часто оперує категоріями моралі й моральності. Передусім це категорії добра і зла як координати моралі, а також інші категорії, що є похідними. Залежно від комунікативної ситуації, відносин між комунікантами, мети, з якою висловлюється осуд, може застосовуватися ряд засобів для посилення категоричності висловлення або для пом'якшення негативного впливу. Мовленнєвий жанр осуд, окрім негативних норм, може виражати оцінку дотриманих індивідом чи групою певних соціальних правил та регламентацій,

прийнятих у суспільстві. Висловлюючи осуд певних подій або проблем, автор здійснює не лише обговорення ситуації, актуальної в момент мовлення, а й ретроспективний аналіз слів та учасників адресата.

Розглянемо на конкретних прикладах, як можна реалізувати вивчення мовленнєвого жанру осуду на уроках української мови у старшій школі.

Завдання і вправи:

** Прочитайте текст мовчки, визначте тип, стиль і жанр мовлення. Які фрагменти його спонукали вас до роздумів? Обґрунтуйте. Чи відомі вам особисто подібні випадки? Якщо так – розкажіть про це. Які запитання ви хотіли б поставити авторіві?*

Якось до редакції журналу жінка надіслала листа. У ньому йшлося про те, що якось її донька повернулася зі школи не сама, а з подругою і звернулася до матері:

– Матусю, в Ольги завтра день народження, то чи можна цю подію відсвяткувати в нас удома, бо подруга не хоче, щоб однокласники глузували з неї, побачивши її бідність та відсталих непрестижних батьків, які працюють двірниками?

Жінка сіла й задумалася: дівчина соромиться власних батьків, вважає, що вони обмежені, неосвічені, немодно одягаються. Коли в школі призначають батьківські збори, дівчина, мабуть, навмисне не повідомляє про це батьків, бо соромиться, щоб учителі не побачили, які вони «відсталі»!

Що ж перешкоджає дівчині шанувати людей, які дали їй життя? Наївно думати, що причиною є немодне вбрання чи професія. Щось тут глибше й важливіше. Що ж саме?

Юнаки й дівчата, дорослішаючи, починають серйозно замислюватися над своїм місцем у суспільстві – нинішнім та майбутнім. У їхньому лексиконі з'являються слова «престиж» та «престижний». Особистий престиж пов'язується із престижем родини.

До 14-15 років діти вже пережили вік безумовного прийняття всього, що оточує їх в отчому домі. Вони намагаються оцінити поведінку членів сім'ї, їхні характери, моральні риси. Їх починає цікавити становище батьків у суспільстві,

їхні посади, ставлення до них співробітників, знайомих, сусідів. Якщо освіченість батьків, їхні досягнення визнає й поважає значне коло людей – це предмет особливої гордості дітей.

Та чи кожен підліток спроможний зрозуміти, що посада й зарплата – лише зовнішні вияви значущості будь-якої людини? Що справжнє багатство сім'ї – не меблі й одяг, а духовна спорідненість

(За П.Калініною).

** Прочитайте текст мовчки, визначте тип, стиль і жанр мовлення.*

Весна, літо, і осінь тихою ходою підступає осіння пора: рано чи пізно, але дівчина стає молодницею, дружиною, потім ненькою, далі – свекрухою чи тещею і, врешті-решт, бабусею, а парубок перетворюється на чоловіка, батька, тестя і, нарешті, стає дідусем.

Як старі дерева підтримують гілками одне одного, так і старі люди почувають себе добре доти, доки вони вкупі. Чоловік і жінка, які прожили разом довге життя, навіть схожі рисами характеру. Щоправда, зазвичай жінка виявляється стійкішою. Велика біда, коли старість утрачає опору. До кого прихилитися? З ким прожити вік? Діти турбувалися про своїх батьків, бо злочинцем вважалося покинути їх, вони стали немічними. Добрі діти – батькам вінець, а злі – кінець, - говорить народна мудрість. Старий батько часто поселявся у сина, бо дочка, як правило, була залежна від свого чоловіка. Самітня старенька мати також намагалася поселитися у сина. Проте життя підправляло ці правила.

Старі люди приносили чималу користь у господарстві. Вони не сиділи без роботи. «Поки діда, поки й хліба; поки баби, поки й ради», – говорили в народі.

Запитання і завдання:

1. Яку проблему порушено в тексті?
2. Чи є у тексті дискусійні моменти? Назвіть їх.
3. До якої проблеми привертає увагу цей текст?
4. Що для сучасної людини найцінніше? Що є найдорожчим для вас?

Прочитайте текст. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

Хлопець, човгаючи новими кросівками, попрямував слідом за всіма, намагаючись відтягнути мить розплати за попередні, щасливі хвилини...

Першим пішов «на муки» Ромко Загородцький. Хлопчина кілька секунд повисів, ніби налаштувався, потім різко сіпнувся і почав підтягуватися. Його вистачило на цілих 8 разів, останні з яких він дригався, наче жаба, яку вдарило струмом. Потім зіскочив на підлогу і підняв руки до гори, як спортсмен. Дівчата, які сиділи на матах і стежили за процесом, голосно заплескали в долоні і закричали щось, імітуючи групу підтримки.

І тут на турнік заскочив Матвій. Він на одному диханні підтягнувся 25 разів. Усі оторопіли. Хлопець зіскочив на підлогу. У залі враз вибухнув шквал емоцій. Дівчата захоплено верещали, хлопці презиралися між собою...

– Ну що, Потапенко!?! Повториш подвиг товариша?

У того в ту мить затряслися коліна, уміст шлунку посунув до горла. Противна фізкультурниця чудово знала, що Потап не здатний доторкнутися підборіддям до заповідної залізяки, але не оминала нагоди на його прикладі показати іншим, до чого доводять, на її думку, чіпси та солодкі горішки.

Ледве переставляючи ноги, Денис пішов до шведської стінки й зупинився під перекладиною. Позаду нього крадькома захихотіли однокласники: дуже вже смішно виглядав цей «колобок» у своїх крутих кросівках, про які й могли мріяти ті, хто справді займався спортом.

Чого чекаємо, га? Лізь давай, бройлер ти наш! – знущально кивнула на турнік Клара Іванівна. Хлопець скривився так, мовби розжував кислотицю, підняв угору руки й підстрибнув, проте неслухняні пальці не витримали вагу тіла, і Потапенко гепнувся на підлогу.

Обережніше! – гукнула вчителька. – Так і школу завалити можна! Де тоді вчитися будете?..

Нарешті Денис таки повис на перекладині. Від натуги його обличчя почервоніло й нагадувало перестиглий помідор, який ось-ось репне від надлишку соку. Хлопець зігнув руки в ліктях і забовтав у повітрі, ніби крутив ногами невидимого велосипеда.

– Ги-ги-ги! – хором зареготав клас. Деякі дівчата попадали від сміху і качалися по зачовганих матах, схопившись за живіт.

– Сало в нові кросівки натече! Обережніше, не вимаж! – знущально закричав хтось із хлопців...

– Бач! Кросівки натягнути і дурень може, а підтягнутися – тут сила потрібна! – вставив свої п'ять копійок Генка Довгоп'ялий.

– Дивіться! Він зараз розплачеться! – крикнула Юля, яка йому дуже подобалась. І от вона – людина, заради якої він ладен був життя віддати, – каже таке, ТАКЕ! Хлопець затулив обличчя руками, повернувся і подибуляв до роздягальні. Останнім, що він побачив у залі, були насмішкувато-байдужі очі Матвія Самохіна, його найкращого друга (за С. Гридіним).

Запитання і завдання:

1. Про що йдеться в тексті?
2. Як би ви пояснили поведінку однокласників Дениса Потапенка?
3. Які слова передають настрій героя оповідання?
4. Що з прочитаного варто осуду? Поясніть.
5. Що потрібно людині, щоб відчувати впевненість у собі?
6. Дайте пораду однокласникам хлопця.
7. Уявіть себе на місці Дениса. Що б ви відчували?

** Прочитайте текст. Визначте основну думку висловлення, тип, стиль і жанр мовлення. Доберіть заголовок.*

Мама не квапилася вечеряти. Здається, вона не бачила ні Галі з татом, ні супу, який зварила доня.

– Лікарі радять робити операцію в Німеччині. На це потрібно тридцять тисяч євро, – холодним голосом сказала вона.

– Тридцять тисяч євро, – суворо глянула на нього мама.

Тато сумно схилив голову.

– Ми мусимо знайти ці гроші, повторила вона. – Навіть якщо доведеться продати квартиру.

Не спалося, а ніч – як море... Галя переверталася з боку на бік, товклася, як домовик. Невже до їхніх злиднів додасться ще й продаж квартири? Звичайно,

Степанка треба рятувати. Щоб він одужував, щоб бігав, сміявся, тупотів, здоровими ніжками, як раніше. Добре тоді було...

Ні, гроші треба знайти деінде. Але де? Це ж не гриби у лісі.

От якби...заробити!

Тільки де взяти роботу для невеличкої дівчинки-школярки? Де їй знайти таке заняття, щоб хоч трохи підтримати сім'ю?

Дощ надворі вже не періщив. Машини лопотіли колесами мокрим асфальтом, здіймаючи фонтани бризок. Якийсь чолов'яга, що спинив своє авто перед школою, протирав забризкане лобове скло. Галя безтямно дивилася, як він витирив скло жовтою губкою. І враз сяйнула думка: витирати скло в автомобілях! Ось заняття, якого вона шукала! Машин нескінченний потік, а сьогодні вони всі забрьохані. Це ж скільки можна заробити!

На Поштовій площі світлофор міряв вулицю зеленим оком. Машини мчали у три ряди, і їм не було кінця.

Крига скресла. Галі давали хто гривню, хто дві, а один водій простягнув їй десятку... Але на цьому удача закінчилася. Дівчинка ще витирала скло, як увімкнулося зелене світло. Автомобілі, що стояли позаду, засигналили, Галя відскочила на тротуар, забувши відерце. Машини рушили й зім'яли його, мов горіхову шкарлупу.

«Життя – це велика неприємність» – згадала Галя слова своєї мами. Її серденько заболіло, защеміло за минулими щасливими днями – так, щасливими! Коли вона не шукала гарячкою заробітку, бо ні Степанкові, ні їхній квартирі нічого не загрожувало.

Сьогодні – або ніколи.

Галя зайшла до вагона метро, тримаючи перед грудьми картон. Знала напам'ять, що на ньому написано.

«Люди добрі, допоможіть моєму братику Степанкові! На операцію потрібно 30 тисяч євро».

У правій руці – картон, у лівій – дрібно-дрібно тремтів порожній кульок. Вона не ставатиме на коліна. Не проситиме жалісливим голосом, бо горло їй перехопило – з нього не вимовити ні звука. Опустивши погляд і відчуваючи, як

горять щоки, Галя повільно пішла вагоном. Ноги ледве переступали, ніби на них тяжіли гирі.

Тільки на серці – гидко-гидко. Ніби там скрутилася змія і давить його, і ссе з нього теплу Галину кров.

Їй потрібна ця тисяча. Хоча б тисяча. Щоб мама побачила світло в кінці тунелю. Щоб зрозуміла: вони виплутаються, і все буде добре

(за З. Мензатюк).

Запитання і завдання:

1. Сформулюйте порушену в тексті проблему, покладену в основу тексту.
2. Схарактеризуйте головну героїню оповідання.
3. Поміркуйте, чи могла б вона оповідання вчинити інакше. Чому?
4. Що з прочитаного варто осуду, а що - похвали?
5. Висловіть припущення щодо розв'язання порушеної в тексті проблеми.
6. Чого навчає вас розказана в тексті історія цей текст?
7. Які емоції викликав у вас текст?
8. Що потрібно людині, щоб відчувати себе щасливою?

Прочитайте мовчки текст, визначте тип, стиль і жанр мовлення.

Сформулюйте основну думку. Доберіть заголовок.

Найкраща пора що для учнів, то і для їхніх батьків – канікули. Оцінки з усіх предметів уже виставили, тож можна було робити те, що хочеться, а не те, що треба. Діти розповідали одне одному кумедні історії, складали плани на літо... Вчителі теж прагнули якнайшвидше опинитися вдома.

Так було й сьогодні. Хтось задумливо жував яблуко, хтось домальовував вуса історичним героям прямо в підручнику, а хтось жбурляв брудну ганчірку, якою зазвичай витирали крейду з дошки. Після кількох кидків ганчірка приземлилася на парту Віки Чмирі, котра спокійно читала книжку, незважаючи на балаган у класі. Її прізвище створювало бідоласі безліч проблем, адже любі однокласники щодня вправлялися в уїдливість. Віка мала густі кіски, схожі на

потріпану вітром стріху, нерівні передні зуби зі щілиною, була висока й худа. Усе це перетворювало її на ідеальний об'єкт для тупих жартів. А після того як дівчина поставила собі брекети, її «популярність» підскочила.

Сьогодні Віці не пощастило. Вона гидливо, двома пальцями, взяла брудну ганчірку і, не обертаючись, кинула її за спину.

Як у сповільнених кадрах кіно, упізнаний літальний об'єкт впав просто на плече Рувьової – першої красуні класу (так вона вважала).

– Ти що, коза, страх втратила!? – підлетіла до неї розлючена Рувьова. – Ти, чупераadlo бісове, зараз цю кофточку вилизувати будеш! Ти знаєш скільки вона коштує?

– Мене це не цікавить! – підняла Чмиря очі на Інку, продовжуючи витирати руки. Рувьова несподівано для всіх схопила Віку за волосся, різким рухом стягнула зі стільця і штовхнула у прохід між рядами, лаючись так, що вуха в'янули.

– Ой! – голосно скрикнула Віка, яка не сподівалась такого навіть від Рувьової.

Клас затих, захоплено спостерігаючи дівочі бої без правил.

– Руки забори, бо гірше буде! – кричала розпашіла Інка. Хтось із хлопців захоплено свистів.

– Давай, Рувьова! – скандували деякі дівчата.

Так тривало кілька секунд. Денис, який теж сидів і читав, не відразу повернувся до реальності й зрозумів, що відбувається. А коли зрозумів, зіскочив з місця і втрутився у перебіг подій.

– Ти що, дурепо, робиш? – відтягнув він за талію Інку й перегородив собою її доступ до Віки. Клас розчаровано загув, не розуміючи вчинку Дениса, який позбавив їх такого видовища.

– Ах ти козел товстий! – кричала Рувьова. – Ти пожалієш, що на світ народився! – погрожувала вона.

Однак Денис, не звертаючи уваги на двох фурій, підійшов до Віки, яка сиділа на підлозі й витирала сльози, розмазуючи їх по обличчю, допоміг їй піднятися, обійняв за талію і живим коридором, який вибудували мовчазні

однокласники, вивів дівчину з класу. У дівчачому туалеті допоміг їй змити сльози, повернувся назад, у цілковитій тиші забрав свої речі й речі Віки і разом з нею вийшов зі школи (за С. Гридіним).

Запитання і завдання:

1. Яку проблему порушено в тексті?
2. Що стало причиною конфлікту в учнівському колективі?
3. Як би ви охарактеризували поведінку класу?
4. Проаналізуйте й оцініть вчинки героїв тексту.
5. Чи можливо було уникнути конфліктної ситуації?
6. Назвіть слова з тексту, що спричинили конфлікт.
7. Наведіть слова, які, навпаки, сприяють гарним взаємовідносинам.
8. Чого вчить описана в тексті історія?

Зазначимо, що подані матеріали не вичерпують проблеми вивчення мовленнєвих жанрів повною мірою. Багато її аспектів потребують ретельної уваги з боку дослідників, а можливо, і спеціальних досліджень. Таким, зокрема, є створення методичної моделі мовленнєвих жанрів, системи завдань і вправ, що сприятиме оволодінню мовленнєвими жанрами на уроках української мови в старшій школі

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1986. 412с.
2. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної генології : навч. посіб. К. : Академія, 2006. 248 с.
3. Бигунова Н. А. Объект оценки в положительно-оценочных речевых актах (на материале современного английского языка) / Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи. К.: Логос, 2012. с. 51-59.
4. URL: <http://uk.worldwidedictionary.org/крадій>
5. Гусліста Л. О. Негативна етична оцінка в контекстах осуду (на матеріалі сучасної публіцистики): автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.02.Харків, 2002.

6. Дерпак О.В. Конфронтативні мовленнєві жанри: комунікативно-прагматичний та мовний аспекти (на матеріалі української, англійської та польської мов): автореф. дис. ...канд. філол. наук:10.02.15. Київ, 2005.

7. Дубровская Т. В. Речевые жанры «осуждение» и «обвинение» в русском и английском речевом общении: автореф. дис. ...канд. наук: 10.02.19. Саратов, 2003с.

8. URL: <http://www.pravda.com.ua/columns/2015/01/1/7053731/>

9. Лазарсфельд П., Р. Мертон Массовая коммуникация, массовые вкусы и организованное социальное действие / В кн.: Назаров М.М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований. М.: РГИУ, 2002. 233с.

10. Федосюк М. Ю. Нерешенные вопросы речевых жанров / Михаил Юрьевич Федосюк // Вопросы языкознания. 1997. № 5-а. С. 102– 120.